

A monotheismus görögöknél és izraelieknél.

Írta :PUKÁNSZKY BÉLA.

AZ egy istenben való hit lelki életünknek zsenge gyermekségünktől fogva egyik legállandóbb tartalmát képezi. Hogy milyen kincset bírunk benne, az könnyen kikerüli figyelmünket, mert hiányát sohasem éreztük. Úgy vagyunk vele, mint a bennünket körülfogó levegővel, a melyet munkánk közben nem figyelünk meg, pedig egész testi életünknek egyik legfontosabb feltétele. De a gondolkozásban kevésbé gyakorlott elme is azonnal reá jön, hogy mit jelent a monotheismus vallási és erkölcsi világnézetünkben. Hogy az emberek a beléjük lehelt isteni szellemnél fogva mind egyenlők és egyenlő törvény alatt állanak, hogy ugyanazon természetes jogaik és erkölcsi kötelességeik vannak, hogy mind egyformán istennek gyermekei s egy és ugyanazon közösségnek polgárai, a mely az egész emberiséget magában foglalja: ezek a tételek mind csak folyományai azon hitnek, a melyet a monotheismus nevével jelelünk

s mely azt jelenti, hogy csak egy az a hatalom, a mely a világot és minden embereket teremtette, vezeti és kormányozza. De ép úgy folyományai továbbá ezen hitnek, hogy az ember viszonya az istenhez benső és közvetlen, nemzetiséghez, rendhez, nemhez, álláshoz nem kötött s hogy a kegyes érzület és erényes élet tetszőbb áldozat istennek bakok vérénel és bárányok kövérségénél. így gyökereznek vallási és erkölcsi világnézetünk minden részei ezen hitben s elmondhatjuk, hogy a mi jót az emberiség a testvériség indulatától vezetettve alkotott, az vég-elemzésben mind ezen hitből fakadt

Ez a hit az, a mely zsenge gyermekségünk korában szívünkbe csepegtetve a szülői házból hozott egyik legrégibb és legdrágább örökségünket képezi, mindenesetre olyan örökséget, a mely az élet minden megpróbáltatásai, viszontagságai, kétségei és könnyei között is megmarad s a melyet a bennünket környező társadalom minden tagjánál, művelteknél s műveletleneknél, értelmeseknél és együgyűeknél, tiszta vagy eltorzított alakjában föltalálunk. De épen mert ilyen általános, a legtöbben közülünk annyira magától értetődőnek, szükségszerűnek és természetesenek találják azt, hogy előttük e jelenség magyarázatra és igazolásra egyáltalában nem szorul s a legkevesebbeknek lelkében merül fel a kérdés, honnan ered e hit s hova vezetnek vissza nyomai, ha azokat a történetben visszafelé kísérvük? Pedig mindennemű birtokunknak értékét és természetét csak akkor ismerhetjük, becsülhetjük és szerethetjük igazán, ha annak eredetét ismerjük. Maradjunk tehát a jelen órában e kérdésnél, vizsgálata nem csak tanulságos, hanem

minden tekintetben építő s gazdag anyagot kínál az elmélkedésnek.

A monotheismus a keresztyénség elterjedésével lett az emberiség egy nagy részének vallása, de sokkal régibb, mint maga a keresztyénség. Az idők teljességében, vagyis a keresztyén időszámítás kezdetekor, a római birodalom lakossága, a melyben össze volt foglalva az ókori világnak körülbelül minden ismert része, nagyban elő volt készítve az evangélium egyszerű tanainak befogadására.. Ezen előkészítésben különféle tényezők hatottak közre, de leghatalmasabban a népek és vallások keveredése és kivált a görög-római bölcsészeti iskolák működése, a melyekben a monotheismus már közkeletű volt s a honnan lassankint elkezdett a műveltek osztályának vallása lenni. S valóban, azon számos szellemi irány és áramlat között, a melyek a görög nép életében, művészetében és gondolkozásában fölmerültek és eltűntek, elejétől végig mindig egyforma, tisztán fölismerhető és vörös vonalként húzódik végig az a törekvés, hogy minden létnek és létezőnek alapja, a világnak és az emberi nemnek teremtője, fentartója és kormányzója egy oszthatatlan személyiségben fejeztessék ki; más szóval, a görög gondolkozás történetének minden szakában ki lehet mutatni a monotheismus felé való nisust Költők és bölcsészek egyaránt azon működtek, hogy Zeusnak, az ég villámszóró istenének eszméje, a melyben a görög istenek sokasága már Homerosnál bizonyos egységbe van összefoglalva, felszabaduljon azon korlátok közül, a melyeket hatalma elé részint a sötét végzet, részint az Olympos többi lakói vonnak, a kik neki nem egyszer ellen-

szegülnek, őt megcsalják, terveit zavarják és akadályozzák. Ekként Zeus, a ki már Homerosnál a jognak védője és a jogtalanságnak megtorlója, az államnak őre, a jog és erkölcs forrása, az istenek és emberek atyja, lassankint megtisztul minden despotikus önkénytől, ez érzéki és emberképű természet gyöngéitől, az egyéniségében levő monotheistikus elem mindinkább kiemelkedik, az anthopomorphistikus és polytheistikus elemek háttérbe lépnek s az istenhit egy szellemibb, tisztább alakjának hordozójává lesz.

Ekként ugyanazon költői képzelem, a mely a görög istenek történetét megalkotta s a bájos görög mythológiát tovább fejlesztette, ugyanaz nemesítette is azt; a költők voltak azok, a kik a túlságos durva és alantas vonásokat eltávolították belőle s a letűnt hajdankor képzeteit a későbbi műveltebb századok erkölcsi fogalmaival töltötték meg. Tehették és tették ezt annál is inkább, mert a görögök nagy költői egyszersmind a nemzetnek legrégibb s legnépszerűbb tanítói és bölcsei is voltak. Ők emelték Zeus alakját az eszményi tökély azon fokára, a melyen az a világot kormányzó bölcsesség és hatalom minden nagy tulajdonságát egyesítette magában. S a mily arányban háttérbe szorultak Zeus alakjában az anthopomorphismusok az egy, igazságos, jóságos és mindentudó világ kormányzó eszméje mögött, oly arányban haladt a vallásos gondolkozás a polytheismustól a monotheismus felé. Már a hetedik és még inkább a hatodik század költőinél Zeus úgy van rajzolva, mint a kezdete és vezetője mindennek¹; ő mindennek végét

¹ Terpander 1. sz. töredéke Bergk Anthol. lyricájában 345. 1.

kezében tartja s mindent úgy rendez, a mint akar¹; a sors, a moira, a mely, mint nála magasabb hatalom, a régebbi képzetek szerint fölötte és mögötte állott s őt magát is ércigája alá hajtotta, lassankint az ő akaratával azonossá lesz; a többi istenek, a kik Home-rosnál Zeus akaratának még oly sokszor ellene szegül-nek, lassankint a költők felfogásában az ő világ-kormányzó tevékenységének engedelmes eszközeivé lesznek. Az ő figyelmét semmi sem kerüli ki²; ő megfigyeli az embereknek, sőt még az állatoknak gonosz tetteit is; ő az, ki felettünk örökösök s a kinek semmi sem lehetetlen.³ Kiváltképen magasztos eszmét alkotott magának az istenségről a legnagyobb ódaköltő. Az istenségtől függ minden, úgy mond Pindaros; — Zeus mér a halandókra mindent, a mi őket éri⁴ ő ad sikert és balsorsot, ő ragyogtat fel sötét éjből tiszta fényt s ő burkolja a nappalnak tiszta fényét homályos sötétségbe. Semmi sincs az istenség előtt elrejtve, a mit az ember cselekszik; csak ott, a hol ő mutatja az ösvényt, csak ott remél-hető áldás, az ő kezében van munkánk sikere, egye-dül tőle származik minden erény és bölcsesség. Ugyan-ily szellemben szól Aeschylus, a ki minden tragédiá-jában az istenség fenségét és mindenhatóságát, az ő büntetéseinek elkerülhetetlen voltát s azok megsem-misítő hatalmát hirdeti.⁵ A mit Zeus kimond, az

¹ Simonides Amorginus u. o. 193. 1.

² Archilochus u. o. a 189. lapon a 88. sz. töredékben.

³ Solon, Bergknél a 13. sz. 65—76. soraiban, a 17. 1.

⁴ Pyth. 4. 102,

⁵ Scheller I.: Aeschylus valläserkölcsei világné-zete Orestiaja alapján. Athenaeum 1893.

megettörténik, akarata okvetlenül végbe megy, halandó semmire sem képes az ő ellenére, határozata alól senki sem menekül, az ő szolgálatában működnek mind a többi istenek; az ő felsőségét végül a legdacosabb hatalmak is elismerik, elismeri a titani lázadó Prometheus is. Aeschylus nagy drámáiban nejn egyszer az ó-testamentomi próféták tiszta és emelkedett monotheismusának hangját véljük hallani, a kikkel abban is megegyezik, hogy az isten tulajdonságai között az igazságosságot emeli ki leginkább s a bűnnek és büntetésnek elválhatlan összefüggését s az istenség ítéleteinek igazságosságát kiváltképeu hangsúlyozza. A miként az ember cselekszik, úgy kell szenvednie; a kinek keze és szíve tisztaj az békében zarándokol az életen át, ellenben a gonosztevőt bizonyosan utóléri, néha hirtelen csapással, más-szor lassú szorongatással és fojtogatással a lakolás, az erinysek állanak bosszút az emberen bűnéért, kiszívják a gonosztevőnek életerejét, szünet nélkül sarkában járnak, fejére vetik a téboly hálóját s kérelhetlenül üldözik a síron túlig is. De az isteni kegyelem legyőzi a törvény büntető szigorát s végül Orestes is megszabadul az átoktól, a melyet fejére az anyagyilkosság vont Szóval — így tanít Aeschylus — az istenek vezetnek bennünket jó célhoz, az ő rendelésüket viselje az ember megadással, bízson minden szenvedést Zeusra s az emberi természet mértékén ne akarjon túl menni.

Ezen s hasonló gondolatokat olvasva el kell ismernünk, hogy az a pogányság, a melyben születtek, s az a hit, a melynek talaján fakadtak, nem volt csupa merő sötétség. A görög szellem ezen képvisé-

lőire valóban reájuk illenek Pál apostolnak ama szavai, a melyekkel azt bizonyítja, hogy Istennek fölismerhető, láthatatlan lényege minden emberekben nyilvánvaló volt, azokban is, a kiknek törvényük nem volt, mert Isten és művei jelentették azt ki nekik.¹ Az istenek többségének képzete ugyan még meg van náluk, de azoknak működéséből az önkény ki van zárva, s valamennyiük egy erkölcsi világrendnek szolgál. A túlvilági élet hitének terjedésével az isteni igazságosság hatálya kiterjedt a túlvilágra is, s miután így az élők és holtak egy erkölcsi világrend alá lettek foglalva, az isten egységének tudata ez által még inkább erősödött.

Azonban a monotheistikus felfogás fejlődése dacára is a görög nép vallásának polytheistikus alapja nem lőn érintve a költők által. Egészen más, merészebb úton indult a bölcsészet.² A természet és a világ egészének magyarázatánál valamennyi bölcsész egy egységes, világot alkotó erőből indult ki, akár anyaghoz kötöttek, akár attól függetlennek képzelte, akár természetnek, akár istennek nevezte azt De a köznép vallását, akármilyen állást foglaltak el vele szemben, általában nem akarták cáfolni. Xenophanes, az úgynevezett eleai iskola alapítója az első, a kinél ez a szándék (a 6. században Kr. e.) igen erélyesen jelentkezik. Ebben a bölcsész költőben gondolkozása a legmélyrehatóbb kételyeket támasztotta népe vallása iránt Nemcsak a görög isteneknek gyöngéit,

¹ Rom. 1, 19. 20.

² E. Zeller, Die Entwicklung des Monotheismus bei den Griechen. (Vorträge und Abhandlungen. Erste Sammlung 2. Aufl.) 8. kk. 1.

hanem már sokaságukat magában is megbotránkoztatónak találta. A halandók — úgymond — azt hiszik, hogy az istenek úgy keletkeztek; mintha nem volna egyformán istentelen őket keletkezetteknek vagy halandóknak hinni.¹ Az istenség véges állapotai és tulajdonságai bizonyosságai szintén annak, hogy e vallás nem lehet igaz; ellentmondást lát abban, hogy az istent keletkezettnek s változónak képzelik, hogy térbeli mozgást tulajdonítanak neki, mikor azt mondják róla, hogy az égből földre jön, egyik vagy másik helyet, a mely tiszteletére van szentelve, meglátogat, itt vagy ott segítségre jön. Ezek a képzetek nem férnek össze az isten eszméjével, úgymond Xenophanes; az isten nem jár ide vagy oda, ő csak mozdulatlanul egy helyen maradhat; neki nem lehet emberi, vagy egyáltalában külső alakja. Az emberek — úgymond — isteneiknek saját alakjukat, érzelmeiket és hangjukat adják kölcsön; a szerencsének isteneiket feketéknek és lapos orrúaknak, a thrakok kékszeműeknek és vöröshajúaknak képzelik; és ha a lovak és ökrök festeni tudnának, kétségtelenül lovaknak és ökröknek ábrázolnák azokat² Még botrányosabbaknak találja az istenek erkölcsi lényét. Homeros és Hesiodus az istenekre — úgymond — mindent rá akgatnak, a mi az embereknél gyalázatul szolgál és rosszalást hí ki, lopást, házasságtörést és hogy egymást megcsalják.³ Az istenségnek — úgymond — a legtökéletesebbnek kell lennie, de nem

¹ Aristos. Rhet. II. 23.

² Clemens Alexandrinusnál, Stroniata V. 601.

³ Sextus Empiricusnál Adversus Mathetnaticos 1, 289. IX, 193.

lehet uralom alá vetve, a legfőbb, mindenek fölött uralkodó Isten mellett tehát nem lehetnek más, neki alárendelt istenek. Ő maga tehát csak egy istent bír elképzelni, a ki minden végesnek magasan felette áll. «Egy Isten» — úgymond — «isteneknél és emberekénél a legmagasabb, halandókhöz sem alakra, sem gondolatokra nem hasonlítható,» «egy isten, a ki egészen szem, egészen fül, egészen gondolkodás, a ki fáradtság nélkül minden felett uralkodik, értelmének belátásával.»¹ Xenophanesnél lép a monoteizmus a sok isten-hittel s az isteninek emberiesítésével először teljes tudatosan és elvszerűleg szembe az isteninek fogalmából egyszerű következtetéseket vonva meg, a melyek a meglévő vallást legmélyebb alapjaiban rendítették meg. Tényleg Xenophanes támadásai a görög polytheismuson oly sebeket ütöttek, a melyeket az többé nem hevert ki. De nem ez az, a mi méltó csudálatunkat e férfiú iránt felkelti, hanem az istenség ama tiszta és emelkedett eszméje, a mely az ő tudatában élt, ötszáz évvel Krisztus előtt, oly korban, a melyben a tudományos kutatás még alig kísérletté meg az első ingadozó lépéseket. Az ő szavait olvasva, valóban érezzük Alexandriai Clemens szavainak igazságát: «Világos, hogy ugyanazon Isten, a kinek az Ó- és Új testamentomot köszönjük, a görögöknek görög bölcsészetüket adta, a melyben a mindenható önmagát megdicsőítet.»²

Míg így egyes bölcsészek tanítása majd az istenek többségében való hitet, majd a vele összefüggő istentiszteleti szokásokat, az állat-áldozatot, a

¹ Aristoteles de Xenophane, Zenone et Georgina 3.

² Stromata XVII. 5. 42,

képek tiszteletét stb. rosszalta és ásta alá, de még csak az egyes iskolák szűk körére szorítkozott: a sophisták észjárása és gondolkozás módja a peloponnesusi háború idejében a művelt görögök uralkodó világnézetévé lőn. A sophisták mint minden állami intézményben, úgy a vallásban is önkényes conventió eredményét látták, mert — úgymond, — ha az istenekben való hit az emberi természetből eredne, akkor minden emberek egyforma isteneket. imádnának.¹ Hogy a vallások különfélesége épen az emberi szellem természetéből és annak természetes föltételeiből származik, az iránt a sophistáknak nem volt érzékük. De tanúk rohamosan hódított, különösen a drámai művészet segélyével. Sophokles ifjabb kortársánál Euripidesnél már egész sereg dogmatikai kételylyel találkozunk s a mythosok oly naturalistikus feldolgozásával, a mely mutatja, hogy a költő a régi hit álláspontjáról messze eltávozott. Aristophanes szenvedélyes hévvel kel ki ellene és valamennyi újító ellen, a kik közé Sokra test is számítja, de ő maga komédiáiban a nézők gúnykacajának tárgyává tette a régi isteneket, rikítóan és durván leplezván le emberképűségük meztelenségeit, s lerántván őket az alacsonynak és közönségesnek pizsokjába. A peloponnesusi háború első évtizedében Athénben már elmaradottnak és műveletlennek tekintetett még az istenekben hinni, ezt magától Arístophanestól tudjuk. A történelmi fejlődés különféle tényezői által lett ez az eredmény előkészítve, azért nagy rövidlátás volt az államhatalom kezelői részéről, midőn egyesek be-

¹ Diogenes Laertiusnál IX. 51. V. ö. Sextus Empricus adv. Math. VII. 65.

vádolása és elítélése útján akartak ezen áramlat elé gátat vetni. Az egyesek áldozatul estek; Sokratesnek ki kellett a mérge poharat innia, de a régi népvalásnak visszaállítása előbbi jogaiba már lehetetlen volt.

A skeptikus nihilismusból, melyre a sophisták a görög gondolkozást sodorták volt, Sokrates vezette ezt ki. Sokrates elvszerűleg tartózkodni akart minden theologiai kutatástól; az emberi ész, úgy vélte, — nem képes az istenség lényét és műveit kikutatni, s ezen kutatásnak nincs is semmi haszna; s ezért rosszalta a természetbölcsesek törekvését, kik azt hiszik, hogy az istennek nyomára jöhetnek. Ő azokra a kérdésekre akart szorítkozni, melyek az emberi életet és az emberi kötelességeket érintik. De mivel ezen kötelességek közé sorozta az istenek iránti kegyességet is, mégis határozott nézetet kellett alkotnia magának az istenségről,¹ s mivel csak saját elvei szerint járhatott el, akarata ellenére is egy új theologianak alkotója lett, a mely tudományos hiányai daczára a következő korokra nagy hatással volt. Az emberi cselekmények értékét céljuk észszerűsége szerint ítélte meg; ennek megfelelőleg a világ egészében is kereste a célt, a melynek minden szolgálni tartozik; ezt pedig az embernek j a v á b a n vélte fölismerni. így jutott azon meggyőződésre, hogy a világ csak egy mindenható, jóságos, bölcs és mindentudó lénynek műve lehet, a kinek esze a mienket ép "annyira felülmúlja, mint a világ nagysága, a melyben lakik, a mi testünkét; a kinek szeme mindent áttekint, gondviselése mindent, a legnagyobbat

¹ Aristol. Metaphys. A. 6.

és a legkisebbet körülfogja.¹ Ezen lénynek viszonyát a görög nép vallásához, a melynek őszinte híve volt, Sokrates nem vizsgálja, kortársainak szokása szerint majd istenekről, majd istenről vagy istenségről beszél. Hiszi, hogy az istenek mindent javunkra igazgatnak, hogy rendelkezésükbe föltétlenül bele kell nyugodnunk, parancsainak föltétlenül engedelmessé válnunk; hogy a kegyes érzület a legjobb istentisztelet, s hogy egyébként az istenséget mindenki saját népének szokása szerint tartozik imádni.² Népének hitétől nem szakad el, a sok isteneket egynek alárendeli, úgy, hogy azok a világnak egyes részeiben s az emberi élet egyes viszonyaiban ugyanazon ésszt képviselik, a melyet, mint az egész világot átölelő hatalmat a legfőbb isten képvisel.³ Sokrates vallása tehát, jóllehet népének vallását nem tagadta meg, az istenség egységének hitén alapul.

Ezen alaphoz hű maradt a görög bölcsészet további történetének legtöbb képviselője is. Az istenség világhoz viszonyának módosulásait, a mint az a kisebb iskolákban mutatkozott, nem követjük részletesebben. Ezen iskolák egy része a monotheismus ügyét közvetve csak annyiban vitte előre, a mennyiben a meglevő vallások felbomlasztása által egyengették útját egy új, jobb vallásnak. A Sokrates utáni kor legnagyobb bölcsészei a néphittel szemben sokkal szabadabb állást foglaltak el, mint ő s határozottan sürgették a néphit megtisztítását a philosophia segítségével. E tekintetben egy sem gyakorolt közöttük

¹ Xenophon Memorabilia Sokratis 1, 1, 19.

² Ugyanott I. 1, 1.

³ Plató Theaetatos 149. C.

oly mély századokra kiterjedő hatást a vallásos tudat fejlődésére, mint Sokrates nagy tanítványa Plató, a kinek vallásos világnézete alapján tiszta és szellemi monotheismus. Ki van fejtve bölcsészete Dialektikának nevezett részében. A tüneményvilág felett és megett van Plató szerint az örök, testnélküli változatlan lényeknek, az ideáknak országa¹ s az ideák egész világának élén áll a j ó és végtelen lény, a mely alapja minden gondolkozásnak s minden létnek; a mely a dolgoknak valóságukat s képzeteinek igazságukat adja, a ki felé minden gondolatunk és ténykedésünk irányul, habár mi őt tiszta alakjában csak nehezen s legtöbbször csak képmásaiban és hatásai-ban szemléljük.² Ez a jó, ez a végtelen lény az isten; a jóság az istenség leglényegesebb tulajdonsága; jósága következtében alakította a világot, jósággal és bölcseséggel igazgatja az emberek sorsát, egészében és részeiben; a ki tiszta életével az isten jóságát és tökéletességét utánozza, annak végül minden dolgok javára szolgálnak. Az istenség nem féltékeny az emberek boldogsága miatt, mint ezt a régibb költők állították, mert a jó irigységet nem ismer. Nem változhatik s nem mutathatja magát másnak, mint a mi, mert a tökéletes változhatatlan, s tőle minden hazugság idegen. Egészen szellemi természetű, kedv és kedvetlenség felett álló, bajoktól érintetlen; a mythosok, a melyek az istenek gyengéiről, szenvedélyeiről és vétkeiről szólnak, méltatlan mesék; az igazi istentisztelet tiszta érzületben és erényes életben áll, nem az imákban és áldozati adományok-

¹ Plató, Cratylus 439. C.

² Philebos 14. C. Phaedrus 96. A.

ban, a melyekről az értelmetlenség azt hiszi, hogy velük az isteneket megtiszteli, a gonoszság azt reméli, hogy velük őket megvesztegeti. Ezen tételek tisztábban a keresztyén talajon sem találhatók fel s tényleg Plató ezen nyilatkozatai a keresztyén egyház tanítóinak századokon át irányadóul szolgáltak az istenség eszméjének kifejezésénél s bibliai elbeszélések magyarázatánál. — Ennek dacára a görög polytheismust Plató sem adja fel, sőt mint a nevelés alapját megtartandónak véli; mert úgymond az embereket előbb hazugsággal kell nevelni, csak azután igazsággal, előbb mythosok, azután tudományos ismeret által, a ki tehát az utóbbihoz nem jut el, mint tényleg nem jut el az emberek nagy tömege, az egész életén át a mythosokra s a megfelelő istentiszteleti formára van utalva.¹ De annál komolyabban sürgeti Plató, hogy mythosokból s a vallásos hagyományból, cultusból, minden erkölcsileg hátrányos s az istenséghez méltatlan, el távoli ttassék; ezért ítéli meg oly szigorúan népének nagy költőit, a kik közül Homerost és Hesiodost nem is engedné az államba. Mint költőket talán túrné, de mint vallástanítókat el kell vetnie őket.

Az isten egységének tana éleesebben ki van fejezve Aristotelesnél. Valamint a világ csak egy, úgy legfőbb mozgató okának is egynek kell lennie; ez az ok csak a világon kívüli, tiszta, soha nem szunnyadó gondolkozású, szakadatlanul működő szellem lehet — Az a gondolat, hogy az istenség csak személyes lény lehet, határozottabban elő térbe lép

¹ De Republica II. 369.

nála, mint Platónál, s mélyebben gyökerezik rendszerében, ellenben a gondviselésről szóló tan módosítást szenved. Az istenség a legfőbb mozgató ok, mely az ég forgásának indítást ad, a mely felé minden törekszik; a természetben célszerűség uralkodik s az ember életében meg van az összefüggés az erkölcsi érték és a belső boldogság között.¹ A legfőbb isten mellett Aristoteles szerint a csillagok sphaeráiban más örök lények is vannak; ez a polytheismusban az igaz mozzanat, a többi úgy mond csak a törvényhozás és a közönséges haszon miatt lett hozzá toldva, a tömeg megnyerése végett. Aristoteles monotheismusa szigorúbb mint Platóé, a nép vallására szüksége nincs, de politikai tekintetből tűri azt, és saját rendszerében bizonyos kapcsolódási pontokat hagy számára.

A legközelebbi nagy görög bölcsészeti iskolában a stoiknsoknál e monotheismus pantheismussá lesz. Tanuk szerint egy lény az, a mely minden dolgok alakját és anyagát létrehozza, s ezen világ idejének végén ismét magába fölveszi, hogy egy bizonyos időszak leteltével ugyanezt a világot újra megteremtse s a dolgok körfutását, mely öröktől fogva tart, örökké folytassa. Ez a lény az őanyag és őserő egyszerre; ez a teremtő tűz, a mely átalakulásaiban a többi elemeket létrehozza, de egyszersmind a legfőbb szellem, a világnak esze és törvénye, az istenség.² Minden természeti erők és szellemek csak részei ezen egy erőnek, a mely minden felett ki van öntve. Amennyiben immár mindenben ugyanazon isteni erő mű-

¹ Aristot. De Coelo 11, 3. Hthica Nicomach. V. 3.

² Diogenes Laertiusnál. VII, 134. kk.

ködik, mindent a vallásos tisztelet tárgyává tehetni, istenné personificálhatni; de mivel a valóságban csak az őserő az, mely mindenféle dolgokban különféle formákban megjelenik, amaz isteni alakokat nem szabad önálló személyes lényeknek tartanunk, hanem csak a természeti erők mythikus ábrázolásainak. A stoikusok vallásfelfogása egyrészt az epikureizmus és a skepsis ellenében védelmébe veszi a nép hitét, kimutatva, hogy a mythosoknak, még azoknak is, a melyek az istenekhez nem méltók és látszólag egészen képtelenek, megvan a maguk jó értelme, s védelmébe fogadja a jövődölésekben való hitet s hasonló dolgokat. Másrészt azonban nem helyeselhetik mindezt olyan értelemben, a milyent a néphit tulajdonított neki; az istenek helyére ők természeti dolgokat, az égi testeket, az elemeket, a föld gyümölcseit, az emberiség nagy embereit és jó tevőit állítják. A nép vallását tehát symbolikusan átmagyarazzák; ők megalapítói amaz allegorikus magyarázási módnak, a mely görögöktől a zsidókhoz s azoktól tovább a keresztyénekhez terjedt s mindenütt oly sok tévelynek lőn szülője.

Plató, Aristoteles és a stoikusok képviselik azon három vallásos világnézetet, a melyből sok századon át táplálkoztak a görög és római birodalomban mindazok, a kik a nép vallását nagyon zavarosnak, a vallástalanságot nagyon vigasztalannak és üresnek találták. Az eklektikus római bölcsészetben e férfiak tanai a legkülönbélebb arányban keverődtek egymással és más tanokkal, s az isten egységének tudatát bele vitték a keresztyénség fellépésének ideje körül a római birodalom lakosságának összes művelt köreibe.

A talaj ekként egy egyszerűbb, tisztább és igazabb istenhit számára a görög szellem fejlődése által hatalmasan elő volt készítve. A nemzet nagy költői, főleg a tragoediaírók továbbra is gyakorolták a vallási eszmék terén nemesi tő hatásukat; az Aristoteles utáni bölcsészeknél pedig mindég erősebb lesz az az óhajtás, hogy isteni kijelentés útján nyerjék meg az igazság ismeretét, a melynek önálló és öntevékeny felkutatását az elbágyadó gondolkozás lassanként lehetetlennek kezdte tartani. Ez a kettős érzelem, egyrészt az elcsüggedő lemondás, sőt kétségbeesés az emberi szellem ereje felől, másrészt a vágy és epedés az igazságot feltáró isteni kijelentés után, ez képezi az idők teljességének alaphangulatát a görög és római világban.

De bármily hatalmasan készítette elő a görög költészet és bölcsészet az elméket és szíveket az egy, szellemi és erkölcsi istenben való hit befogadására, ez a hit a maga éltető erejével nem belőle és nem általa lett az emberiség nagy részének közös birtokává. A világosság, a melynek fényében Hellas ege alatt csak egyes nagy ihletett szellemek szemei gyönyörködtek, kelet felől tündöklött fel, hogy legyen — mint Jesaias mondja — «népeknek világosságává.»¹ Kis-Ázsiában, Syria és Aegyptom között, a partvidék lakóinak egy része, a philisteusok után Palestinának nevezett kised országban lakott egy évezredes ős népecske; az egy istenben való hit azon tiszta alakjában, a melyben Mesterünk tanítása után mi is valljuk, innen terjedt el az ó világ népei közé. Ez által Izrael azon népek közé jutott, a melyek az

¹ Jes. 42, 6.

emberiség történetére a legnagyobb befolyást gyakorolták. Mi ennek titka, hogy a pálmát még Hellas elől is magához ragadta?

Nem csak nagy és harczias nemzetek, hatalmas világbirodalmak alkotói, hanem kis népek is sokszor világtörténeti hivatást töltenek be, habár fennállásuk ideje alatt nem sokat számítanak is. Náluk nem jut az emberi élet minden oldala teljes kifejlődésre. Az emberi, a maga teljességében csak nagy, az az nagyszámú népnél fejlődhetik ki, mert egy kis népben éhez nincs meg a tehetséges egyének különfélesége és nagy száma. Ha a kis nép jelentőségre akar jutni, akkor specialitássá kell lennie. De akkor aztán ezen egy tehetségének odaadó és kitartó ápolása, egyetlen talentumának tökéletes kiművelése által kiváló helyet foglalhat el a nemzetek sorában, s a műveltség történetében, kivált a valláserkölesi téren fontosabb szerepet tölthet be, mint a milyenre nem egy, sokkal nagyobb nép képes.

Ezen az úton jutott nagy jelentőségre Izrael, a kinek földje az ó világ más nagy birodalmaihoz, Assyriához, Persiához, Chaldaeahoz, vagy Aegyptómhoz hasonlítva a legparányibb államokhoz tartozott, s a ki fennállásának ideje alatt majd Assyriának, majd Chaldaeanek, majd Persiának s a görögöknek alattvalója volt. A műveltség és vallás történetében mégis sokkal nagyobb jelentősége van, mint az említett birodalmak akármelyikének. Vallása fejlettség és emelkedettség tekintetében nemcsak felülmulta a rokon népeket mind, hanem diadalmasan túlélte minden megrázkódtatást s magának a népnek nemzeti önállóságát is; s az emberiség három legnevezetesebb

vallása közül kettőnek, a keresztyénségnek és Islamnak szintén életet adott. Izrael népének egész ereje, egész dicsősége vallásában van. Más téren, a mely ezzel nem függ közvetlenül össze, jelentősége nem több a semminél.

Ezen kizárólagos vallási irányának magyarázata azon viszonyokban van, a melyek közt történetén átment és főleg azon módban, a hogyan néppé lett Történetének élén egy vallási herosnak, Mózesnek alakja áll, a ki népének vallását reformálta, nemzeti egységének alapjául a Jahvéval¹ kötött szövetséget tette. A kit az ősapák «el saddai» név alatt imádtak, az Mózesnek Jahve név alatt jelentette ki magát.² Nem csuda, ha e vallási heros, «a kihez hasonló próféta nem támadott Izraelben, a kit ismert volna Jahve színről-színre,»³ reá nyomta a maga jellemének bélyegét Izrael történetének egész további folyamára, s Izrael, valamint legnagyobb nemzeti alakja, úgy maga is első sorban a vallásnak élt.

¹ Izrael istenének tulajdon neve, a melyet Jehova alakban tanultunk ismerni, az Ó T. modern népies fordításaiban, a mint ismeretes mindössze valami három vagy négy helyen fordul elő, a többi esetekben Istennel vagy Úrral van helyettesítve. Ez az eljárás nem helyes, mert a tulajdonnév nem fordítható. E tekintetben a fordítások következetlenek. De következetlenek abban is, hogy azon néhány helyen, a hol meghagyták, nem correct, hanem eltorzított alakjában közlik. A tulajdon név helyes formája Jahve, a mint ez az Ó T. szövegének számtalan bizonyítékából kitűnik; a Jehova alak csak körülbelül 1520. óta jött szokásba, és már Le Mercier, Drusius és Cappellus kimutatták annak helytelen voltát.

² Ex. 6, 3. kk. 3, 13. kk.

³ Deut 34, 10.

Története kevés kivétellel csupa szenvedés volt. A kisded nép Dávid és Salamon mintegy hetven évig tartó dicsőségteljes uralkodása után ketté szakadt, és majd egymást irtotta véres pártviszályban, majd a szomszédos nagyhatalmak, Assyria, Damascus és Chaldaea rabigája alatt nyögött; s ha olykor rövid időre lerázta bilincseit, csakhamar annál súlyosabbakat kapott helyettük. Az éjszaki törzsek országát mintegy harmadfélszáz évi fennállása után Salmanassar 722. Kr. e. végkép megsemmisítette, lakosainak színe-javát Assyriába hurcoltatta, a hol az a környező idegen népekbe egészen beleolvadt, s vele természetesen a Jahve-vallás elveszett. A megmaradt Juda, a mely ezentúl egymaga képviselte a Jákobnak adott ígéret örökösait, számtalanszor lett idegen hadseregtől elárasztva, feldúlva, városai felégetve és romba döntve, lakossága megtizedelve, míg 588. Kr. e. a nagy Chald hódító Nebukadnezar a Dávid városára is üszköt vetett, fölégette a Jahve lakóhelyét, a Sión templomát is és a tartomány lakosságának nagyobb részét Babyloniába hurcoltatta. Valóban, ez az egész történet vérrel-könnyel van tele s nagyon alkalmas arra, hogy a benne szenvedőleg szereplők lelkét a világ hiúságától elterelje, s befelé irányítsa a lelket saját mélységei felé, a hol a vallás igazságai megfogamzanak; hogy oda irányítsa őt minden létnek, saját létünknek is örök, változatlan alapja felé, a kit Istennek nevezünk, s a ki után földi létünk vergődései között szünetlenül vágyódik lelkünk, mert békét csak nála talál. E történet képe valóban érthetővé teszi előttünk, hogy Izrael legjobbjai népük több mint ezer éves története alatt lelkük egész ere-

jével a vallásnak éltek, s hogy így általuk Izrael a vallás népe lőn.

E vallásnak legemelkedettebb, legtisztább alakját erkölcsi monotheismusnak nevezzük. Az út, a melyen a nemzetnek végig kellett mennie, míg befogadására egészében megérett, hosszú és sokszor fájdalmas volt. Történetét leírják az ótestamentom szent könyvei, a melyek mind vele állanak többé vagy kevésbé szoros vonatkozásban, s körülbelül ezer évről tartalmazznak írott emlékeket. Ezen történet lefolyása, legalább egyes nevezetesebb részeiben és hőseiben a bibliai történetekből ismeretes előttünk. Azt látjuk belőle, hogy ama tisztult és szellemi istenhit, a melyet Mesterünk tanítása után mi is vallásunknak vallunk, nemzeti önállóságának folyamán szinte soha sem volt Izrael népe egészének, hanem csak a nemzet egyes jeleseinek, vagy a legjobb esetben a nemzet egy kisebbségének vallása.

Ezen ihletett lelkek, a kiknek olykor-olykor sikerült nagyobb pártot szerezniök eszméik megvalósítására, Izrael prófétái voltak. Míg népük a zöld dombokon és berkekben Jahve oltárai mellett áldozott a kánaáni Baalnak, Aseranak, Kamosnak, Moleknek, Astartenek, s az apák egyszerű vallását mindenféle idegen szokásokkal keverte, Izrael prófétái fölemelkedtek az egyedüli, szent és igazságos istenben való hithez, a ki az ő akaratát, vagyis a jót a világban megvalósítja. Ezt a hitet szózataik és irataik segítségével, soha nem csüggedő lelkesedéssel igyekeztek népük szívébe vésní s így közvetve az emberiség közös kincsévé tenni. Ezen hitüknek egyéni

kifejezései és hirdetői azon eszményi képek is, a melyeket a történetnek folyásáról maguknak alkottak s a melyeknek megvalósítását a jövődtől várták.

Nekik maguknak nem sikerült saját tiszta vallási tanaikkal népüket minden ízében áthatni. A profetismus kihalt, mielőtt a monotheismus Izrael egész népének vallásává lett volna. Sem a lánglelkű Illés és Elizeus csatakiáltása, a mellyel Jahve híveit a Baal ellen harcra szólította, sem Jesaias fenséges bizonyágtételei, sem a száműzetés szenvedései nem voltak képesek a hűtelen Izraelt az egy élő Istennek szolgálatában megtartani. Juda állami létének végén, vagyis Kr. e. 6. század elején, mikor Nebukadnezar seregei Jerusalemet megszállva tartották, a próféták Jahvismusának hívei csak egy pártot képeztek és pedig nem is nagyot. Jeremiás majdnem egészen magára hagyatva áll ellenfelei között s hogy milyen kevés hatással voltak szózatai környezetére, azt megdöbbenően mutatják ama szavak, a melyekkel az Aegyptomba menekült judaeaiak, a kiknek feleségei idegen isteneknek áldoztak, Patrosban a prófétának feleltek: «A szót, a melyet szólottál volt nekünk Jahve nevében, nem akarjuk hallani tőled. Hanem kétség nélkül azt cselekeszszük, a mi kiszármazott a mi szánkból, hogy áldozatot tegyünk az ég királynéjának, s neki italáldozattal áldozunk, a miképen cselekedtünk mi és apáink, királyaink és fejedelmeink a Juda városaiban és Jerusalemt utcáin és jóllaktunk kenyérral és gyönyörűségben voltunk és semmi gonoszt nem láttunk. De a mióta az ég királynéjának megszűntünk áldozni és neki italáldozatot hozni,

minden nélkül szűkölködünk, a fegyver és éhség miatt veszünk el.»¹

Igen vonzó és sok tekintetben épületes volna mélyebben belebocsátkozni azon küzdelmek vizsgálatába, a melyeket Izrael prófétái a maguk tiszta vallásának hirdetésében végig vívtak. De már a tárgynak szinte kimeríthetetlen bősége és gazdagsága is lehetetlenné teszi, hogy ezen rövid óra határai között abba beleereszkedjünk. Különben is ezen — kerek számmal mondjuk — hatszáz éves küzdelem történetét az ótestamentum elbeszéli, de főleg prófétai irataiban mindnyájunknak kezében itt vannak, s ha olykor csak töredékes közleményeket nyújtanak is, viszont annál részletesebben világítják meg a küzdelem egyes fordulóit, a melyek többnyire magának Izrael történetének is forduló pontjai voltak. Hanem e helyett — kitűzött themánknak megfelelőleg, — forduljunk inkább ama kérdéshez: mi volt ezen izraeli monotheismusnak jellemző és megkülönböztető sajátossága szemben amazzal, a melyet a görögöknél tanultunk ismerni, s mi volt az oka, hogy a vallásnak ez a formája Izraeltől s nem a görögöktől kiindulólag lett a nyugati népek sajátjává?

A próféták erkölcsi monotheismusa nem az isten egységére és erkölcsi tulajdonságaira vonatkozó elméleti, tudományos meggyőződést jelenti. A próféták nem mint bölcselkedők, hanem mint vallásos egyének tűntek ki; az tehát, a mit náluk erkölcsi monotheismus névvel jelelünk, az ő vallásuknak sajátos kitűnő voltát jelenti. Vallásosságuk éltető forrása az igazság és jog istenében való rendíthetetlen hit és bizalom

¹ Jer. 44, 16. kk.

volt, a mely bátorsággal övezte fel őket a világ hatalmasaival szemben is, úgy, hogy azok nem egyszer remegve kerülték a találkozást Jahve ítéletének és akaratának hirdetőivel.¹ Ezen hitnek gyümölcse az erkölcsi komolyság, a mely a bűnbánatnak e hirdetőit eltöltötte és vezette egész életükben; az istenükkel való benső egységnek tudata, mely oly eleven és oly erélyes náluk, hogy egyenesen Jahve követeinek s az ő igéje hirdetőinek nevezték magukat; a tisztelet és félelem, a melytől népük istenével szemben magukat áthatva érezték. Ekként Jahve szent akaratára volt egész belső életük törvénye. Csak ez, az Izrael istenében való mély és erős hitük, az ő parancsairól való szigorú felfogásuk adta nekik az erőt és bátorságot, hogy válságos és reájuk nézve veszedelmes viszonyok között sem el nem hallgattak, sem a tömegnek és hatalmas vezetőinek akaratához nem alkalmazkodtak. Ez a hit óvta meg őket a veszélytől, hogy azon kísértések között, a melyek őket időnként körülfojták, el ne essenek és benső elhivatásukhoz hívek maradjanak. Így lettek a Jahve vallásának megőrizőivé, végre erkölcsi monotheismussá nemesítve azt.

Ez az erkölcsi monotheismus tehát saját vallási életüknek terméke. Az egy istenben való hit, a mint fentebb láttuk, Izrael prófétái nélkül is megszületett volna; de az a körülmény az ő nagy érdemből és történeti jelentésükből nem von le semmit. A görög költők és bölcsészek egy istene más volt, mint az izraeli prófétáké; nem volt oly minden

¹ Kir. 21, 20.

ízében erkölcsi. Ám annak is voltak erkölcsi tulajdonságai és nem egy bölcsésznek tanában világosan előtérbe is lépnek. De nagyon kétséges, hogy úgy lett volna-e ez a nép hitében is, ha a monotheismus a bölcsészek gondolkozása útján abba átmehetett volna. Ellenben a próféták istenének legbensőbb lényegét alkotta a szentség, igazságosság és könyörületesség. «Irgalmasságot akarok és nem áldozatot, és istennek ismeretét inkább az égő áldozatnál,» így szól már egyik legrégibb követe által, a kinek irata az ó-testamentóban reánk maradt¹ és hasonlóan egy kortársának szája által: «Folyjon mint a víz, a jog s az igazságosság, mint ki nem szikkadó patak.»² De a legfontosabb, hogy a mi a prófétákat eltöltötte, a mi valójukat átmelegítette, s épen azért másokban is hasonló meleget tudott kelteni, az az élő vallás volt. A bölcsészet hatása inkább negatív maradt, aláásta a polytheismust, de nem tudott annak romjain valami jobbat fölépíteni. S bármily jelentékeny is a szolgálat, a melyet a görög bölcsészet a keresztyénség elterjedésének az elmék előkészítésével tett, midőn az utóbbi a történetben föllépett s a régi polytheistikus vallások ellen síkra vonult, ugyancsak ez a bölcsészet volt a pogányság utolsó és legmaka- csabb harczosa. A Kr. utáni 4. század közepén a görög bölcsészet Julianus Apostata császári védnöksége alatt minden még megmaradt erejét összeszedte, hogy leverje a győztes hatalomként előnyomuló gyűlölt keresztyénséget. De az újat, a jobbat az izraeli profetizmus hozta a világba s a próféták legna-

¹ Hos. 6, 6.

² Atnos 5, 24.

gyobbika juttatta teljességére. S éppen mert vallás volt az, a mi után a kor epedett s a mi a profetizmusban tökéletességre jutott, azért talált a próféták vallása, a mely az írástudók iskoláiban, de még inkább a Jahvével való egységért imádkozó kegyesek lelkében a profetizmus kihalása után is tovább élt, fogékony talajra s azért lett sok népnek sajátjává.

Mivel ez a vallás a próféták saját lelki életének kifejezése, azért értéke és igazsága megmarad, akár mennyire bővüljenek is ismereteink a világra és annak törvényeire vonatkozólag. Vallási életüknek megnyilatkozásai, szózataik és irataik örökre vonzóak, az épülésnek forrásai és az állítatnak táplálói maradnak számunkra, éppen azért, mert hitben erős lelkeknek megnyilatkozásai. Ugyancsak ez az oka, hogy felfogásuk az isteni világkormányzásról alapjában tiszta és emelkedett, habár részleteiben ma már korlátoltnak és particularisticusnak kell is azt neveznünk; s hogy az erkölcsi világrend legemelkedetteb rajza is a mit elképzelni tudunk, az általuk vázolt kép keretében marad.

Miután feladatukat megoldották s hűségük és bizalmuk a Jahve-vallást az egy, szellemi isten lélekben és igazságban való imádásává nemesítette, letűntek a történet színteréről, munkájuk folytatását a papokra és írástudókra hagyva. De a ki igazán él, az ha meghal is, dicsőbb alakban új életre kél. Ilyen új és dicsőbb alakban kelt életre a profetizmus a Nazarethi Jézusban, a ki izrael prófétáit maga is elődeinek nevezi és tanításának számos alap gondolatát tőlük veszi. Kortársai közül is sokan, épúgy mint

Keresztelő Jánost, prófétának tartották őt¹ s azt hitték, hogy benne Illés. Jeremiás, vagy más régi próféta kelt új életre.² Az ő vallása, a keresztyénség, alapítójának személye nélkül nem érthető; de azok a tények, a melyekre főntebb madártávlatból rámutattunk, bizonyítják, hogy az ő fellépése a történetben nem volt előkészítés hiányában, hanem ellenkezőleg főleg Izrael vallásában sok jelenség előre mutatott az ő eljövételére.

Az a szoros összefüggés, a mely az ő tanítása és Izrael prófétái között van, az magyarázza, hogy gondolataink és érzelmeink, hitünk és cselekvésünk sokkal inkább vannak befolyásolva a régi Izrael, mint más culturnépek, Hellas vagy Róma szelleme által. Az ősapák, a patriarchák istenét a magunkénak valljuk. Az erkölcsi monotheismus tova plántálása képezi Izrael nagy jelentőségét az emberiség történetében, az emelte e maroknyi népet azon nemzetek közé, a melyek az emberiség történetére a legnagyobb befolyással voltak. Izrael vallásában az emberi szellemnek egy oly megnyilatkozása jutott a fejlődés legmagasabb fokára, a mely sokkal általánosabb, mint a művészet és tudomány. A görög műveltség ismerete, a görög művészet élvezése csak egy aránylag kicsiny osztálynak sajátja; ellenben a vallás minden osztály, minden kör szellemi életének központját képezi.

Idők jönnek s az örökkévalóság tengerébe le-tűnnek; új világnézetek és tanok lépnek föl a régiek helyén s az igazság igényével, hódítanak és jársza-

¹ Mát. 21, 11, 47. Márk 6, 15. Luk. 7, 16.

² Máté 16, 14. Márk 8, 28. Luk. 9, 19.

lagukra fűznek nagy tömegeket Az örökös változás és erjedés között mindig üdvös visszamenni a múltból örökölt szellemi javaink forrásához és tisztán föltárni azok eredetét. Ezen javak között a legdrágábbak egyike az egy istenben való hit Ez órában, a melyben a hétköznapi élet zajától visszavonulva, annak poros és fojtó légköréből, fölemelkedést kersett lelkünk, igen alkalmas elmélkedési tárgyul kínálkozott e théma: az általunk vallott egy isten-hitnek eredetét néhány vonásban megvilágítani. S ha sikerült, tisztelt hallgatóim, önök egy némelyikénél fölébreszteni a vágyat, ezen elmélkedést tovább folytatni, az itt nyújtott vázlatot az ó-testamentomi szent könyvekből, főleg a próféták irataiból és történetéből bővebb és részletesebb tartalommal megtölteni, akkor kitűzött célomat elértem!